

خاستگاه اخلاق یهودی در عهد عتیق^۱

اعظم پرچم

دانشیار گروه علوم و قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان

مهدی حبیب‌اللهی^۲

دانش‌آموخته دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان

چکیده

اخلاق یهودی یکی از قدیمی‌ترین سنت‌های اخلاق دینی است که تأثیر زیادی بر مکاتب اخلاقی بعد از خود داشته و از همین‌رو توجه پژوهش‌گران این حوزه را به خود جلب کرده است. با این حال، خاستگاه اولیه و اصلی اخلاق یهودیت، یعنی عهد عتیق، با بی‌مهری و بی‌توجهی محققان و اندیشمندان مواجه شده و درباره این موضوع کم‌ترین آثار علمی پدید آمده است. هرچند که کتاب مقدس یک اثر اخلاقی به حساب نمی‌آید و تعالیم اخلاقی بخش مستقل و مشخصی از آن را به خود اختصاص نمی‌دهد ولی به هر حال با تحلیل گزاره‌های فقهی، موعظه‌ای و روایی آن می‌توان تعالیم اخلاقی زیادی از آن استخراج کرد. در این نوشتار سعی شده است نمایی کلی از جلوه‌های اخلاق عهد عتیق، ویژگی‌ها، آسیب‌ها و تعالیم اخلاقی این کتاب به تصویر کشیده شود و بعضی از آموزه‌های اخلاقی و تربیتی موجود در این کتاب و برخی تقسیمات ممکن در مورد پیام‌های اخلاقی آن بازگو گردد.

کلید واژه‌ها

اخلاق، یهودیت، عهد عتیق، تورات

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۳/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۶/۲۰

۲. پست الکترونیک (مسئول مکاتبات): habibolahi@gmail.com

مقدمه

اخلاق یهودی همزمان با پیدایش کتاب مقدس عبری^۱ شکل گرفته است. دستورات و احکام شریعت آیین یهود، داستان‌های حکمی و تعالیم پیامبران سرچشمه‌های اصلی اخلاق یهود در کتاب مقدس هستند. البته اخلاق یهود تنها منحصر به آموزه‌های کتاب مقدس نیست، بلکه ابعاد دیگری نیز دارد و شامل اخلاق حاخامی، قرون وسطایی و معاصر نیز می‌شود. مشهورترین اثر حاخامی که سرشار از تعالیم اخلاقی است، رساله غیر فقهی می‌شنایی به نام *آووت*^۲ (به معنای اجداد یا پدران) است. از این رساله با نام *رساله آباء* نیز یاد می‌شود. در ادبیات قرون وسطایی یهود، اخلاق متأثر از فلسفه و اخلاق یونانی است.^۳ ابن‌میمون تلاش کرد قرائتی یهودی از اخلاق ارسطویی ارائه دهد. آثار او چنان مؤثر و فراگیر بود که توماس آکویناس، الهی‌دان معروف مسیحی را نیز تحت تأثیر خود قرار داد.^۴ در دوران معاصر همگام با سایر مکاتب اخلاقی، اخلاق یهود نیز دچار تحول و توسعه اساسی گردید و شاخه‌ها و موضوعات جدید نیز به آن راه یافت.

لازم به ذکر است که در مباحث اخلاقی با دو رویکرد عمده مواجه هستیم: یکی طرح مباحث پایه و نظری اخلاق که معمولاً با مباحث عقلی و استدلال‌های فلسفی همراه است و دیگری پرداختن به اخلاق عملی و بایدها و نبایدهای رفتاری. یکی از مشکلات مهم در طرح موضوع اخلاق یهود و بررسی مصادر این مکتب اخلاقی به عنوان نظامی یکپارچه ناظر به رفتارهای انسانی این است که این عنوان برای توصیف سنت چند صد ساله یهودیان، در ارتباط با اندیشه اخلاقی، ناکافی و ناکارآمد است. ذکر عنوان اخلاق یا معادل انگلیسی آن باعث می‌شود که مباحث نظری و فلسفی اخلاق که در دوره قرون وسطی به اوج خود رسید بر آموزه‌های اخلاقی موجود در منابع دینی و شریعت یهود (هلاخا) ترجیح

1. Hebrew Bible

2. Avot

3. Mittleman, A. L., *A Short History of Jewish Ethics*, Oxford, Blackwell, 2012, p.15.

4. Green, R. M., "Foundations of Jewish Ethics", *The Blackwell Companion to Religious Ethics*, Blackwell, 2005, p. 165.

داده شود؛ درحالی‌که، اساس اخلاق یهودی بر پایه احکام شرعی این آیین استوار است و دلایل عقلی و تلاش‌های انسانی در شکل‌گیری آن چندان مؤثر نبوده‌اند.^۱

یکی از دلایلی که نظام اخلاقی یهود با استقبال کم‌تر دانشمندان معاصر مواجه شده این است که آیین یهود نقشی در شکل‌گیری رویکرد غربیان به اخلاق نداشته است، بلکه فلسفه اخلاقی رومی-یونانی از یک طرف و سنت مسیحی از طرف دیگر زیربنای مباحث اخلاقی غربیان را تشکیل داده است. فیلسوفان یونان و روم همت خود را مصروف داخل کردن توجیحات عقلانی و استدلال‌های منطقی در هنجارهای اخلاقی نمودند. اگر چه اخلاق یهودی نیز در داشتن دغدغه‌های مشابه با فلسفه‌های روم و یونان شریک بوده است ولی از آن‌جا که اخلاق مسیحیت با استفاده از ویژگی‌های دینی خاص خود که در نتیجهٔ مقابله‌اش با آیین یهود شکل گرفت، همت خود را بر جداسازی آموزه‌های اخلاقی از دیگر بخش‌های دینی گذاشت، با اقبال دانشمندان به عنوان یک مکتب اخلاقی نظام‌مند مواجه شد. مهم‌ترین تمایز آیین مسیحیت فرق نهادن میان دو قلمرو شریعت و اخلاق، آیین عبادی و اخلاقیات، بود. شریعت مظهر رفتارهای درونی، تکلیف و مسئولیت شخصی و اخلاق نماد رفتارهای بیرونی، وظیفه‌گرایانه و اجتماعی گردید.^۲ در مقایسه با اخلاق مسیحیت، اخلاق یهودی از تفاوت و تمایز میان این دو قلمرو محروم بوده است. از این رو، در شناخت درست اخلاق یهودی و پایه‌های آن و تلاش در گستراندن این نوع اخلاق نباید از دسته‌بندی‌ها و تمایزات مرسوم و معمول در اخلاق مسیحی استفاده کرد؛ بلکه باید برای شناخت پایه‌های اخلاق یهودی به تعالیم اخلاقی منعکس شده در عهد عتیق و آثار یهودی پدید آمده در عصر تلمودی مراجعه کرد. البته رویکرد فلسفی به اخلاق یا حکمت عملی در میان یهودیان نیز پس از آشنایی آنان با آثار یونانیان و اخلاق‌دانان مسیحی وارد شد ولی این مربوط به دورهٔ قرون وسطی و اوائل دورهٔ جدید است.^۳

1. Ann, A., "Ethics", *Encyclopedia Judaica*, 1971, Vol. 6, p. 631.

2. Barton, J., *Understanding Old Testament Ethics*, Louisville, Kentucky, Westminster John Knox Press, 2003, p.23.

3. Ann, A., *ibid*.

دوره‌های اخلاق یهودی

همان‌گونه که گفته شد، سنت اخلاقی یهود از چهار دوره متمایز و با محتوایی متفاوت شکل گرفته است. این چهار دوره عبارتند از: دوره توراتی، دوره حاخامی، دوره قرون وسطایی و دوره جدید. هدف ما در این گفتار بررسی ویژگی‌ها و خاستگاه‌های اخلاقی دوره توراتی و تعالیم اخلاقی عهد عتیق است؛ از این‌رو، در ابتدا ویژگی‌های این دوره را بررسی می‌کنیم.

ویژگی‌های اخلاق توراتی

کتاب مقدس عبری، یا همان تورات، مهم‌ترین منبع اخلاق یهودی است. فرمان‌های الهی که در ده فرمان آمده است هسته اولیه تعالیم اخلاقی یهود را شکل می‌دهند. سپس تعالیم موعظه‌ای در سرتاسر کتاب مقدس به شرح و بسط این فرمان‌ها می‌پردازند. این مواظ در سفر پیدایش، نوشته‌های تاریخی، کتاب‌های پیامبران و دیگر نوشته‌های حکیمانۀ یهود پخش گردیده است. در ادبیات اخلاقی یهود گاه از اخلاق توراتی با عنوان دوره توراتی نام برده می‌شود که منظور از آن احتمالاً دوره‌ای است که متن تورات شکل گرفته و به عنوان تنها منبع دینی یهودیان مطرح بوده است. زمان تقریبی آن از حدود قرن چهارم تا قرن اول پیش از میلاد است. مهمترین ویژگی‌های اخلاقی این دوره از این قرار است:

۱. متمایز نبودن تعالیم اخلاقی

در کتاب مقدس هیچ مفهوم جامع و کاملی که مساوی با واژه اخلاق باشد وجود ندارد. واژه عبری «موسر»^۱ در دوران اخیر به معنای اخلاق ترجمه شده است در حالی که این واژه در کتاب مقدس تنها به معنای نقش تربیتی پدر در خانواده یا رفتار مؤدبانه و همراه با فروتنی، و نه اخلاق به معنای فراگیرش، به کار می‌رود.^۲ در کتاب مقدس خواسته‌های اخلاقی بخش مهمی از دستورات خداوند به انسان محسوب می‌شود. ارتباط نزدیک دو قلمرو دین و اخلاق از ویژگی‌های اصلی کتاب مقدس است. برخی از دانشمندان یهودی

1. Musar

2. Ann, A., ibid.

معتقدند که در کتاب مقدس عبری بخش مشخصی درباره رفتارهای شایسته در معنای آن چه ما امروزه به آن اخلاق می‌گوییم وجود دارد. در مقابل، بسیاری از دانشمندان بر این باورند که این کتاب، علی‌رغم رسالت اخلاقی‌اش در تربیت بنی‌اسرائیل و با وجود آن که آموزه‌های اخلاقی فراوانی در آن وجود دارد، هرگز به عنوان یک کتاب اخلاقی تعریف نمی‌شود. آموزه‌های اخلاقی این کتاب پراکنده و بی‌انسجامند.^۱

۲. سادگی و خودداری از بیان مطالب پیچیده فلسفی

برخلاف مکاتب اخلاقی رایج و فلسفه اخلاق یونان که در آن بحث‌ها و مجادلات سنگین فلسفی درباره جایگاه اخلاق و ماهیت گزاره‌های اخلاقی شده است و برای مفاهیمی چون خیر و شر، سعادت و امر اخلاقی و غیر اخلاقی تعاریفی ارائه می‌شود، در این کتاب دستورات اخلاقی به صورت ساده و صریح بدون هیچ مطلب اضافی بیان شده است. برای مثال در ارمیا ۹:۲۳ می‌خوانیم:

«حکیم، به حکمت خود فخر ننماید و شخص نیرومند، به تنومندی خویش مفتخر نشود و دولتمند از دولت خود افتخار نکند. بلکه هر که فخر نماید از این فخر بکند که فهم دارد و مرا می‌شناسد که من یهوه هستم که رحمت و انصاف و عدالت را در زمین بجا می‌آورم زیرا خداوند می‌گوید در این چیزها مسرور نباشم.»

در این توصیه‌ها هیچ مفهوم غامض و مشکلی وجود ندارد. همه چیز برای مخاطبان روشن است. در جایی دیگر یهوه با بیانی که برای این جماعت کاملاً فهمیدنی است می‌گوید:

«چون محصول خود را از مزرعه خویش درو کنی، و در مزرعه، بافه‌ای فراموش کنی، برای برداشتن آن برمگرد؛ برای غریب و یتیم و بیوه زن باشد با یهوه خدایت تو را در همه کارهای دست برکت دهد. چون زیتون خود را بتکانی، برای بار دوم شاخه‌ها را متکان؛ برای غریب و یتیم و بیوه باشد. چون انگور تاکستان خود را بچینی، برای بار دیگر آن را

1. Magid, S, "Ethics Differentiated from the Law", *The Blackwell Companion to Religious Ethics*, Blackwell, 2005, p. 34.

مچین، برای غریب و یتیم و بیوه باشد. و بیاد آور که در مصر غلام بودی. بنابراین تو را امر می‌فرمایم که این کار معمول داری».^۱

در این آیات به مفاهیمی چون درد غریبی، خوشه چینی انگور و زیتون از مزارع و باقی گذاشتن ته‌مانده محصول برای مستمندان و انتظاری که مستمندان از کشاورزان متمول دارند، اشاره شده که همه فهمیدنی است و در این میان چیز مبهمی وجود ندارد.

۳. مخالفت با عزلت و گوشه‌گیری

از دیگر ویژگی‌های این اخلاق، موافق نبودن آن با عزلت، گوشه‌گیری و رهبانیت است. برای کسب فضایل اخلاقی مورد نظر عهد عتیق؛ انسان مؤمن باید در اجتماع بماند و در عین حال اخلاقی زندگی کند. اخلاق توراتی اخلاق دنیوی است و به هدف تنظیم زندگی فردی و اجتماعی انسان بیان شده است. برخلاف اخلاق بودایی و مسیحی، اخلاق یهودی طرفدار عزلت، گوشه‌گیری و ریاضت نیست.^۲ کتاب مقدس یهودیان زندگی را آن‌گونه که هست می‌پذیرد و از این‌رو، دستوراتش را بر پایه واقعیت‌های اجتماعی بنا کرده است. از همین‌رو، در اخلاق یهودی غایت اخلاق رسیدن به عدالت و انصاف و طهارت نفس در همین دنیا و بهره بردن از آن در زندگی دنیوی است.

۴. خدامحوری اخلاق عهد عتیق

تصویر خاص یهودیت از خداوند نظام اخلاقی این دین را از سایر نظام‌های اخلاقی متمایز می‌کند. به عبارتی دیگر اعتماد کامل به خداوند و این که او صلاح و خوبی بشر را می‌خواهد و دستورات او در نهایت به سود انسان خواهد بود، مهم‌ترین مشخصه اخلاق توراتی است. در بیان عهد عتیق خدا همچون پادشاهی است که بر تخت حکومت نشسته و برای کم‌ترین رفتار انسان‌ها حکمی وضع می‌کند و برای کم‌ترین نافرمانی‌اش سخت‌ترین کیفرها را در نظر می‌گیرد.^۳ بر این اساس، خدای عهد عتیق در کانون تمام آموزه‌های این

۱. تنبیه، ۱۹: ۲۲-۲۴.

2. Mittleman, A. L., p.27.

3. Kellner, M, "Ethics of Judaism", *The Encyclopedia of Judaism*, 1971, Vol.5, p.251.

کتاب قرار دارد و تعلیم رفتار اخلاقی در این کتاب منحصرأ از آن خداست. اخلاق یهودیت نیز بر اساس همین جهان‌بینی و در ارتباطی تنگاتنگ با خداوند تصویر می‌شود. افعال اخلاقی به واسطه این که دستور یهوه است نیکو و لازم‌الاجرا هستند و نه به واسطه مصالح آن‌ها؛ هرچند که به مصالح و فواید رفتارهای اخلاقی نیز اشاره شده است. وجه التزام به این اخلاق پیمانی است که این قوم با خدا بسته است و بر اساس آن پیمان این قوم ملزم به تن دادن به کلیه خواست‌های خدا هستند.

در بیان دستورات اخلاقی و شریعتی، مدام خداوندی یهوه ذکر می‌شود تا بدین وسیله ارتباط این فرامین با خداوند و محوریت او مشخص گردد. نمونه‌هایی از این عبارات در عهد عتیق کم نیستند:

«سنت‌های مرا ننگه دارید، و مکان مقدس مرا محترم شمارید. من یهوه هستم. به اصحاب اجنه توجه نکنید و از جادوگران پرسش ننمایید تا خود را به ایشان نجس سازید. من یهوه خدای شما هستم. در پیش ریش سفید برخیز، و روی مرد پیر را محترم دار، و از خدای خود بترس. من یهوه خدای شما هستم. و چون غریبی با تو در زمین شما مأوا گزیند او را میازارید. غریبی که در میان شما مأوا گزیند، مثل متوطن از شما باشد. او را مثل خود محبت نما، زیرا که شما در سرزمین مصر غریب بودید. من یهوه خدای شما هستم. در عدل هیچ بی‌انصافی نکنید، یعنی در پیمایش یا دروزن و یا در پیمان‌ه... پس جمیع فرایض مرا نگاه دارید و آن‌ها را به جا آورید. من یهوه هستم.»^۱

همان‌گونه که در ادامه خواهیم گفت، محور اصلی اخلاق عهد عتیق موضوع مقدس بودن و تقلید از خداوند مقدس است. این موضوع دلیل دیگری بر خدامحوری اخلاق توراتی است. در ابتدای قوانین اخلاقی عهد عتیق این عبارت که: «مقدس باشید زیرا من خداوند، خدای شما مقدس هستم.»^۲ بارها تکرار شده است.

۱. لاویان، ۱۹: ۳۰-۳۵.

۲. لاویان، ۱۹: ۳.

۵. اخلاق قومی

در عهد عتیق آمده است که یهوه تنها خدای بنی‌اسرائیل است این قوم برگزیده اوست بنابراین اخلاق ارائه شده در این کتاب اخلاق قومی است و آموزه‌های اخلاقی کتاب مقدس مثل باقی محتوای آن در درجه نخست اسرائیلیان را مخاطب قرار می‌دهد.^۱ با این همه، در برخی از موارد مشاهده می‌شود که دستورات اخلاقی این کتاب به همه انسان‌ها تعمیم داده شده‌اند، مثل قانون نوح: «کشتن انسان جایز نیست، زیرا انسان شبیه خدا آفریده شده است. هر حیوانی که انسانی را بکشد باید کشته شود. هر انسانی که انسان دیگری را به قتل برساند باید به دست انسان کشته شود».^۲

۶. پاداش و عقاب بر اساس عدالت خداوند

همان‌گونه که بیان شد اخلاق توراتی خدامحور است و اساس باید‌ها و نبایدهای آن اراده و فرامین خداوند است. با این حال، در چنین اخلاقی به پاداش و جزای انسان‌ها بر اساس عملکردشان نیز توجه شده است. از نگاه این کتاب برای کمترین کار جزا و یا پاداشی وجود دارد. بر اساس این پیش‌فرض می‌توان فهمید که اخلاق توراتی بر فرض وجود خدایی استوار است که پاداش‌دهنده است. خدایی که به عدالت رفتار می‌کند و خریدارانه رفتار بنی‌اسرائیل را سنجش خواهد نمود و مزد هر کس را به فراخورد آن چه کرده است به او خواهد داد. فرض این که خدا عادل است، و یا باید عادل باشد، و درخواست پاداش از او مبنای پیام‌هایی است که مزامیر و پاره‌ای دیگر از رسایل انبیا بر آن استوارند.^۳

۷. جداناپذیری دستورات اخلاقی از شریعت

همانند دیگر انواع اخلاق دینی، آموزه‌های اخلاقی کتاب مقدس را با هیچ معیاری نمی‌توان از آموزه‌های تشریحی و یا الاهیاتی آن تفکیک کرد. تمام این آموزه‌ها با ادبیاتی همسان‌ارایه می‌شوند. امر اخلاقی همانند امر تشریحی از خواست و اراده خدا ناشی شده است. همه این

1. Green, R. M., *ibid*, p. 167.

۲. پیدایش، ۷:۱-۹.

3. Green, R. M., *ibid*.

آموزه‌ها «از یک شبان صادر شده‌اند»^۱ و روش آن‌ها یکی است و نیز غایت آنان سامان دادن به حیات دنیوی انسان‌هاست و موضوع همه این تعالیم رفتار انسان‌هاست. در نهایت، در این کتاب امر غیر اخلاقی در واقع همان امر نامشروع است.^۲

شاید دلیل این درآمیختگی و پیوند آن باشد که در آن روزگار میان وظایف انسان در قبال خدا و وظایف او در برابر انسان‌ها تمایزی در نظر نبود. انسان گرچه در تعامل با دیگران در واقع در برابر خدا مسؤول بود اما بعدها و در زمانی که حاخام‌ها وظایف انسان‌ها را به دو دسته تکالیف او در برابر خدا و تکالیف او در برابر دیگران، دسته‌بندی کردند، اخلاق نیز از آمیختگی با سایر حوزه‌ها درآمد.^۳

۸. گستردگی و فراگیری

اخلاق تورات از نظر گستره تمام زندگی و فعالیت‌های انسان را دربرمی‌گیرد. از این سبب است که تورات را وسیله‌ای برای تقویت و تفوق اراده مقدس الهی بر همه جزئیات زندگی انسان دانسته‌اند. هیچ بخشی از حیات انسانی از توصیه‌های اخلاقی تورات دور نمانده است. توصیه‌های بهداشتی عهد عتیق و راهنمایی کاهنان برای درمان بیماران جزایمی تا قرن‌های متمادی در اروپا برای درمان این بیماران به کار گرفته می‌شد. احکام اخلاقی تورات در زمینه‌های آموزشی، آیینی، کار و فعالیت، نیایش، کشاورزی، خانواده و ازدواج، جنگ و صلح، دام‌پروری و باغ‌داری، معبد و بسیاری موارد دیگر صادر شده است.

چالش‌های اخلاق توراتی

۱. عدم انسجام مطالب مرتبط با موضوعات اخلاقی در عهد عتیق از مهم‌ترین مشکلات بر سر استخراج آموزه‌های اخلاقی این کتاب است. متن عهد عتیق دارای لایه‌های بسیاری است که در طی زمانی طولانی انباشته گشته و حجم بسیاری از مطالب به ظاهر نامرتب و بی‌نظم را در حوزه اخلاق به یکدیگر پیوند داده است؛ از این روست که اندیشمندان معاصر برای فهم مبانی و مفاهیم اخلاقی عهد عتیق با مجموعه گسترده‌ای از مطالب روبه‌رو

۱. جامعه، ۱۲: ۱۱.

2. Kellner, M, p.259.

3. Green, R. M., p.147.

می‌شوند که تخصص‌های ویژه خود را می‌طلبند، مانند زبان‌شناسی زبان‌های باستانی، آشنایی و تخصص در فرهنگ‌ها و ادیان باستان، و روش‌های مختلف در تحلیل داده‌ها و همچنین آشنایی با نظریه‌ها و تفاسیر معاصر. این مشکلات برای اخلاق‌دانان عهد جدید هم وجود دارد اما مشکل در عهد عتیق بیشتر است؛ زیرا عهد عتیق گسترده‌تر و کهن‌تر از عهد جدید است و دربردارنده موضوعات متنوعی است که فهم هرکدام از آن‌ها به شیوه تفسیری ویژه‌ای نیازمند است. البته غوامض تاریخی، ادبی و اجتماعی نیز بر پیچیدگی آن می‌افزاید. به همین جهت، اخلاق‌دانان معاصر می‌کوشند در نظریه‌پردازی در حوزه اخلاق الهیاتی خویش را از این متن دور نگه دارند و درگیر چنین مباحثی نشوند.^۱

۲. تضادهای درونی نظام اخلاقی عهد عتیق: از مهم‌ترین چالش‌های اخلاق توراتی این است که نمی‌توان نظامی منسجم از آن استخراج کرد، شاید دلیل عمده این اشکال این باشد که عهد عتیق کتاب اخلاقی نیست؛ بلکه در طول قرن‌ها سعی شده است از خلال مطالب متفرقه آن تعالیم اخلاقی استخراج گردد. برای مثال، رویکرد غالب در اخلاق توراتی، تبیین اخلاق در شکل دستور خداست و این به آن معنی است که اخلاق از نگاه کتاب مقدس نمی‌تواند اخلاقی سودگرایانه باشد. با این حال، در شماری از نوشته‌های کتاب مقدس می‌توان رویکردهای متفاوتی در تبیین اخلاق دید. کتاب امثال از آن دسته نوشته‌هایی است که انسان را در کانون اخلاق قرار می‌دهد و ادبیات اخلاقی‌اش کاملاً ادبیاتی حکمی و سودگرایانه است. ویژگی این ادبیات حکمی عبری آن است که جهان بر پایه اخلاق بنیان نهاده شده است و در این ادبیات خیر و شر نتایج لازم و اجتناب‌ناپذیر خود را دارند.

در مقابل رویکرد امثال، کتاب جامعه در بخش‌هایی که از ادبیات کلیشه‌ای حکیمانه فاصله گرفته است، در فایده ادبیات سودگرایانه همچنین در سودمندی آموزه‌های اخلاقی که در کتاب امثال وجود دارد تردید ایجاد کرده است.^۲

۳. این که عهد عتیق مربوط به دورانی کهن است و به این جهت برای انسان معاصر و امروزی عجیب به نظر می‌رسد. در عهد عتیق با اصول و قوانینی مواجه می‌شویم که نشان از

1. Barton, J., p.38.
2. Ibid, p.45.

خاص بودن آن‌ها در زمان‌ها و مکان‌ها و موقعیت‌های ویژه‌ای دارد. تعداد کمی از فقرات عهد عتیق تعالیم اخلاقی را به‌عنوان کانون اصلی اخلاق ذکر می‌کند. فرامین اخلاقی، نواهی، تمثیل و حکایت‌ها، سنت‌های اجتماعی و نیز اسوه‌ها و الگوهای شخصیتی عهد عتیق که از خداوند متابعت و یا نافرمانی می‌کرده‌اند همه به شکلی جزئی و خاص و در زمان و مکان و یا شرایط خاص عنوان شده‌اند. این شیوه بیان تعالیم اخلاقی باعث گردیده است که فیلسوفان اخلاق معاصر در مورد مفید بودن تعالیم اخلاقی عهد عتیق برای انسان دوران مدرن تردید جدی داشته باشند.^۱

محتوای اخلاقی کتاب مقدس

اگرچه کتاب مقدس و به‌ویژه عهد عتیق آن به جهت ساختار و محتوا ماهیتی اخلاقی ندارد و نمی‌توان آن را جزء کتب اخلاقی به شمار آورد، ولی تلاش الهی‌دانان و فیلسوفان اخلاق مسیحی و یهودی از قرون وسطی تا کنون بر این بوده است که با تحلیل گزاره‌های شرعی، حکایت‌ها، موعظه‌ها و حکمت‌های آن به یک نظام اخلاقی مشخصی دست یابند. همان‌گونه که گفته شد، از آن‌جا که به دلایل مختلف با یک نظام اخلاقی منسجم و مشخص در سراسر این کتاب مواجه نیستیم، در ادامه به ویژگی‌های اخلاقی عهد عتیق براساس کتب مختلف آن اشاره می‌کنیم:

سفر پیدایش: اخلاق جهان‌شمول و آفرینش انسان بر صورت خداوند

سفر پیدایش دست‌مایه اصلی اخلاق جهان‌شمول و فراقومی یهود است. در این کتاب در ابتدا هدف کلی خداوند از آفرینش بشر بیان شده و در این مقام صرفاً به ذکر خلقت بنی‌اسرائیل بسنده نشده است. این دست‌مایه را می‌توان در جاهای دیگر کتاب مقدس به‌ویژه در کتاب‌های پیامبران، نیز مشاهده کرد.^۲ برای مثال در کتاب اشعیا فصل ۲ آیه ۳ آمده است که مأموریت اسرائیل این است که همه مردم جهان را برای عبادت ذات خداوند و فراگیری اصول اخلاقی متعال آموزش دهد:

1. Ibid.

2. Kaiser, W., C., *Toward Old Testament Ethics*, Michigan, Zondervan Publishing House, 1983, p.45.

«در روزهای آخر، کوهی که خانه خداوند بر آن قرار دارد، بلندترین قله دنیا محسوب خواهد شد و مردم از سرزمین‌های مختلف به آن جهت روانه خواهد گردید. آنان خواهد گفت: بیایید به کوه خداوند که خانه خدای اسرائیل بر آن قرار دارد برویم تا او قوانین خود را به ما یاد دهد و ما آن‌ها را اطاعت کنیم. زیرا خداوند دستورات خود را در اورشلیم صادر می‌کند.»

در اندیشه یهودی، اخلاق جهان شمول، در آیه ۲۷ از فصل ۱ در سفر پیدایش مورد تأکید قرار گرفته است. در این آیه می‌خوانیم: «خداوند انسان را به صورت خود آفرید». البته از این آیه برداشت‌ها و تفسیرهای گوناگونی در طول تاریخ شده و از آن پیام‌های اخلاقی، فلسفی و عرفانی به دست آمده است؛ ولی براساس همه تفسیرها و در نظر همه سلیقه‌ها این آیه اشاره صریحی به این موضوع دارد که بر انسان لازم است با انجام دستورات اخلاقی خود را شبیه پروردگار کند. بنابراین مراد از صورت الهی انسان که در این آیه آمده پذیرش اخلاق الهی و متعبد شدن به دستورات رهایی‌بخش خداوند است. افزون بر این، این آموزه باعث می‌شود که همه انسان‌ها محترم و مقدس باشند و بر همگان لازم باشد که با هم‌نوعان خویش رفتاری عادلانه و اخلاقی داشته باشند.

بنابراین، قانون می‌شنایی که می‌گوید بر همه انسان‌ها لازم است که جان و آبروی افراد دیگر را حفظ کنند، چرا که، اگر کسی انسانی را از بین برد گویا همه جهان را نابود کرده و هر کس انسانی را از مرگ نجات دهد مثل این که همه انسان‌ها را نجات داده است،^۱ از همین فرمان عهد عتیق و آموزه اخلاقی کتاب مقدس نشأت گرفته است. این نگاه جهان‌شمول به انسان و تکریم همه انسان‌ها قطع نظر از قومیت و ملیت را می‌توان در کتاب‌های دیگر یهودی نیز مشاهده کرد. در کتابی که به موضوع خروج بنی‌اسرائیل می‌پردازد آمده است که خداوند فرشتگان خود را به سبب شادی کردن برای غرق شدن مصریان مؤاخذه می‌کند: «فرزندان من در حال غرق شدن در دریا هستند و شما آواز

1. Janzen, W., *Old Testament Ethics: A Paradigmatic Approach*, Louisville, Kentucky, Westminster John Knox Press, 1994, p.68.

می‌خوانید.^۱ در کتاب‌های دیگر حاخامی آمده است که تکریم و احترام مخصوص همه انسان‌هاست و هرگونه توهین و تحقیر انسان‌های دیگر ممنوع است.^۲

فیلسوفان یهودی در مورد این که آیا در سنت یهودی نیز مفهوم قانون طبیعی^۳ آن‌گونه که در سنت اخلاقی مسیحیت کاتولیک مطرح است، وجود دارد یا نه، بحث کرده‌اند. برخی از این فیلسوفان معتقدند که در یهودیت نیز این مفهوم وجود دارد و برای اثبات آن به گزارش‌های سفر پیدایش و بحث‌های حاخام‌ها که از وجود هفت قانون فرزندان نوح خبر می‌دهند استناد کرده‌اند.^۴ آن‌گونه که در تلمود گفته شده است این هنجارهای اخلاقی پیش از قوانین خاص عهد عتیق وجود داشته و ناظر به همه انسان‌هاست. این قوانین شامل یک درخواست ایجابی بوده که عبارت است از ایجاد بخش قضا و داوری در جامعه و شش وظیفه سلبی که عبارتند از دوری از کفر، بت‌پرستی، پایان دادن به زندگی انسان‌ها، زنا، زنا با محارم، هم‌جنس‌گرایی، وطی حیوانات، دزدی و خوردن گوشت حیوانات زنده. بر اساس تفسیر حاخام‌ها این قوانین به گونه‌ای است که قابلیت مدیریت هر جامعه انسانی متمدن را دارد.^۵ این قوانین طبیعی در حکم پیش‌شرط‌هایی برای قوانین وحیانی عهد عتیق هستند که در اخلاق یهودی از اهمیت محوری برخوردارند.

آموزه‌های اخلاقی عهد عتیق در سفر پیدایش با آفرینش انسان آغاز می‌شود و با عطا کردن هنجارهای اخلاقی به انسان‌ها قبل از بستن عهد با او ادامه می‌یابد و سرانجام با دادن قوانین الهی در کوه سینا به پایان می‌رسد. داستان آفرینش انسان با پرداختن به موضوع جنس زن و مرد و جایگاه جنسیت در نظام هستی موجب ارائه تعالیم اخلاقی بیشتری برای یهود می‌شود. همانند متفکران مسیحی، حکمای یهودی با استفاده از این گزارش‌ها که درباره خلقت آدم و حوا وجود دارد مسائلی همچون علاقه به جنس مخالف، ازدواج و خانواده را استخراج کرده و از آن‌ها به عنوان الگوهای تربیتی در مسائل اخلاقی استفاده کرده‌اند.

1. Ibid, p.70.

2. Ibid.

3. Natural Law

4. Ratheiser, G. M., *Ethics and the Jewish Bible*, New York, T&T Clark International, 2007, p.126.

5. Rogerson, J., *The Bible in Ethics*, Sheffield, Sheffield Academic Press Ltd., 1995, p.234.

با این حال برخلاف مسیحیت، اخلاق یهودی به تقدیس و تکریم نظم موجود در طبیعت و عدم دخالت در آن روی نیاورد. متفکران یهودی بر این باور بودند که تغییر و اصلاح طبیعت به منظور بهبود بخشیدن به زندگی انسان لازم و اخلاقی است، و از این رو، به رغم این باور عمومی که شفای بیماری از طرف خداوند است، یهودیان دخالت‌های پزشکی برای درمان بیماری‌ها را اجازه می‌دادند. در همین راستا، هرچند که اقدام پیش‌گیرانه حاملگی از طرف مرد را موجب اتلاف اسپرم و ممنوع می‌دانند ولی پیش‌گیری از حاملگی توسط زن را مجاز می‌شمرند.^۱ کامل نبودن آفرینش انسان در آیین سنتی ختنه کردن به خوبی نشان داده شده است. این مطلب را حاخام‌ها در ذیل آیه «هرآنچه که در شش روز اول آفریده شد نیازمند آماده‌شدن بیشتر است» توضیح داده‌اند. همچنین در آموزه‌های یهود حفظ جان و دوری از مرگ چنان اهمیتی دارد که بر همه احکام دینی یهود رجحان دارد. بر همین اساس حفظ سلامتی بر رعایت حرمت روز شنبه و یا برگزاری روزه سالیانه یوم کپور مقدم است.^۲

سفر خروج: رهایی بنی اسرائیل، میثاق خداوند و عدالت

سفر خروج به رغم قرارگرفتنش در مکان دوم، به لحاظ محتوای اخلاقی بر سفر پیدایش تقدم دارد. اهمیت سفر خروج از لحاظ تعالیم اخلاقی به واسطه این است که موضوع عهد خداوند با بنی اسرائیل در کوه سینا در این کتاب بیان شده است. در این کتاب حداقل دو موضوع کلیدی مرتبط با اخلاق، که به صورت اساسی بر اخلاق یهودیت اثر گذاشته، مطرح شده است. در ادامه به تبیین این دو موضوع کلیدی خواهیم پرداخت:

۱. آزادسازی یهود از اسارت مصریان و عدالت اجتماعی

موضوع کلیدی اول در این کتاب مرتبط شدن بدنه شریعت یهودی و احکام الهی با آزادی قوم یهود از بردگی و ظلم است. بر این اساس بنی اسرائیل متعهد می‌شوند که از فرامین الهی نه به سبب عظمت و قدرت خداوند، بلکه به واسطه عدالت، و لطف او در رها ساختنشان

۱. نک: پیدایش، ۳۸: ۸-۱۰.

2. Green, R. M., p.223.

از اسارت فرعون اطاعت کنند.^۱ این مطلب بارها و بارها در متن کتاب مقدس و دیگر کتب یهودی منعکس شده است. بر این اساس، از آنجا که اراده خداوند در دستورات و احکام شریعتش متبلور است، بر بنی اسرائیل لازم گردید این دستورات را اجرا کنند.

در دین یهود ایمان صرفاً اعتقاد به خدا نیست بلکه اعتقاد به این موضوع است که اراده الهی بر اساس عدالت و مهربانی به امور این عالم تعلق می‌گیرد و دستورات عبادی و اخلاقی او بر اساس عدالت صادر می‌شود.

موضوع رهایی بنی اسرائیل، همچنین یهودیان به رعایت عدالت اجتماعی در زندگیشان متعهد و ملزوم می‌کند، موضوعی که در سراسر تاریخ یهودیت از دوران باستان تا کنون مشهود بوده است. به همین جهت، تصادفی نیست که ده فرمان با نهیب به یادآورنده: «من پروردگار و خدایی هستم که شما را از سرزمین مصر، سرزمین اسارت و بندگی، بیرون آورد»^۲ شروع می‌شود و به دنبال آن، قوانین مربوط به کمک کردن به نیازمندان، آواره‌گان و بیوه‌زنان و یتیمان بیان می‌گردد. در واقع هدف خداوند از کنار هم گذاشتن این دو جمله این است که با یادآوری اسارت بنی اسرائیل و دشواری ظلم و ستم فرعونیان، آن‌ها را به بدی این کار واقف کرده و برای کمک کردن به ستم‌دیدگان تشویقشان نماید. به همین جهت در باب ۲۲ سفر خروج آیات ۲۱ و ۲۲ آمده است که: «به شخص غریب ظلم نکنید. به یاد آورید که شما نیز در سرزمین مصر غریب بودید. از بیوه و یتیم بهره‌کشی نکنید.»

این موضوع به غیر از سفر خروج در جاهای دیگر نیز تکرار شده است. در اسفار پنج‌گانه این مفهوم در قالب دستور به تأمین معاش فقرا منعکس شده است. برخی از این احکام از این قرار است: دستور به پرداخت عشریه هنگام برداشت محصول: «در آخر هر سال باید عشریه تمام محصولات خود را در شهر خود جمع کنید. تا آن را به لاوی‌ها که در میان شما ملکی ندارند و غریبان بیوه زنان و یتیمان ... بدهید ...»^۳ حق داشتن فقیران در ته‌مانده محصولات: «در مورد حاصل انگور خود نیز همین‌طور عمل کنید خوشه‌ها و دانه‌های انگور را که بر زمین می‌افتد جمع نکنید آن‌ها را برای فقرا و غریبان بگذارید چون

1. Ann , A., p.934.

۲. خروج، ۲۰: ۲.

۳. تثیبه، ۱۴ : ۲۸ و ۲۹.

من خداوند، خدای شما هستم»^۱ بخشوده شدن قرض‌ها در سال هفتم^۲ و حکم برگرداندن اموال به صاحبان اصلیشان در سال مقدس یوبیل^۳.

در کتب انبیا موضوع عدالت بسیار محوری می‌شود؛ در این کتاب‌ها به صورت مکرر عمل نکردن بنی‌اسرائیل به تعهدات مالی خود در برابر فقرا علت اصلی خشم خداوند شمرده شده است. پس از حمله روم به اورشلیم در سال ۷۰ میلادی، مرکز جامعه یهودی از روستانشینی و کشاورزی به شهرنشینی در مناطق دیگر تغییر سبک داد. در این محیط‌ها علمای یهود متناسب با شرایط جدید دو نوع سیستم جدید مالیاتی وضع کردند: سیستم زداکا^۴ که عبارت بود از پرداخت اجباری و واجب مالیات برای فقرا و جملوت هسدیم^۵ که نوعی کمک اختیاری و پرداخت صدقه به نیازمندان بود. با این دو سیستم یهودیان در سراسر عالم با پرداخت مالیات به یهودیان فقیر کمک می‌کردند.^۶

۲. تبیین احکام شریعت

محور کلیدی دیگری که در سفر خروج در مورد اخلاق مطرح شده، تبیین احکام شرعی و دستورات فقهی است (دستورات هلاخایی). در واقع محرک‌های اخلاقی دین یهود در قالب قوانین شریعت بیان شده است. هسته اصلی شریعت یهود ۶۱۳ دستور فقهی است که در کتاب مقدس ذکر گردیده‌اند.

این آموزه‌ها بین سال‌های ۲۰۰ تا ۵۰۰ میلادی توسط علمای یهود به نام آمورائیم جمع‌آوری شد و تلمود نام گرفت. نسخه بابلی تلمود شامل ۶۳ رساله و در ۱۷ مجلد چاپ شده است.^۷

۱. لاویان، ۱۴: ۲۸ و ۲۹.

۲. تثنیه، ۱۵: ۱ و ۲.

۳. لاویان، ۲۵: ۹-۱۳.

4. Zedakah

5. Gemilut Hasadim

6. Ann, A., ibid.

7. Green, R. M., p.302.

بخشی از احکام شرعی یهود در کوه سینا به موسی وحی گردید و در تورات منعکس شده است و بخشی دیگر توسط حکمای یهودی (تنائیم) در دوره‌های بعد وضع و در میشنا منعکس شده است

مهم‌ترین احکام شریعت یهود در قالب ده فرمان موسی در سفر خروج باب ۲۰ آیات ۱ تا ۱۷ و سفر تثئیه باب ۵ آیات ۶ تا ۲۱ منعکس شده است. این احکام به نوعی جوهره اصلی دستورات اخلاقی دین یهود را شکل می‌دهد. محورهای اصلی و دستورات برگرفته از ده فرمان معروف موسی به این قرار است: فرمان اول و دوم مربوط به عبادت خداوند یگانه است که در سفر تثئیه باب ۵ آیات ۶ تا ۱۰ و سفر خروج باب ۲۰ آیات ۳ و ۴ آمده است: «تو را خدایان دیگر غیر از من نباشد. هیچ‌گونه بتی به شکل حیوان یا پرنده یا ماهی برای خود درست نکن، زیرا من که خداوند، خدای تو می‌باشم، خدای غیوری هستم و کسانی را با من دشمنی می‌کنند مجازات می‌کنم...»^۱ فرمان سوم نیز ماهیتی اعتقادی دارد و از بی‌احترامی به نام خداوند منع شده است: «از نام من که خداوند، خدای تو هستم سوء استفاده نکن. اگر نام مرا با بی‌احترامی به زبان بیاوری یا به آن قسم دروغ بخوری تو را مجازات می‌کنم». از فرمان چهارم دستورات اخلاقی شروع می‌گردد، در این فرمان اخلاق مرتبط با کار مطرح است که بر یهودیان لازم است شش روز کار کنند و روز هفتم را مقدس شمرده و از کار در روز شنبه خودداری کنند: «روز سبت را به یاد داشته باش و آن را مقدس بدار...»^۲ فرمان پنجم نیز اخلاقی است و احترام به پدر و مادر را یادآوری می‌کند: «پدر و مادرت را احترام کن تا در سرزمینی که خداوند خدای تو به تو خواهد بخشید عمر طولانی داشته باشی.»^۳ فرمان‌های ششم تا دهم نیز اخلاقی هستند و به ترتیب درباره خودداری از قتل، زنا، دزدی، شهادت دروغ و طمع آمده‌اند: «قتل نکن، زنا نکن، دزدی نکن، دروغ نگو، چشم طمع به مال و ناموس دیگران نداشته باش. به فکر تصاحب غلام و کنیر و گاو و الاغ و اموال همسایهات نباش.»^۴ و^۵

۱. خروج، ۲۰: ۳ و ۴.

۲. خروج، ۲۰: ۸.

۳. خروج، ۲۰: ۱۲.

۴. خروج، ۲۰: ۱۳-۱۷.

به غیر از ده فرمان که شالوده اصلی اخلاق توراتی در سفر خروج را شکل می‌دهد فرامین دیگری نیز در همین کتاب آمده که به نوعی تعالیم اخلاقی به حساب می‌آیند. برای مثال: در باب ۲۱ همین کتاب دستوراتی درباره چگونگی رفتار با برده‌ها، احکام مرتبط به وارد کردن جراحت و ضرر مالی به دیگران و چگونگی محترم شمردن آیین‌ها و مراسم اعیاد و مناسبت‌ها ذکر شده‌اند.

سفر لاویان: تقلید از خدا

آنچه که سفر لاویان را از لحاظ تعالیم اخلاقی ویژه و خاص کرده است اصل تقلید از خدا و مقدس شدن است که پیش از این به اجمال توضیح دادیم. در میان اصول اخلاقی کتاب مقدس، بی‌تردید مهم‌ترین و منحصر به فردترین حکم اخلاقی «تقلید از خدا»^۱ است: «شما همگی مقدس هستید؛ زیرا من به عنوان پروردگار شما مقدسم».^۲ البته این حکم به صورت اجمالی در جاهای دیگر کتاب مقدس نیز اشاره شده است، از جمله: «اینک ای بنی اسرائیل، خداوند از شما می‌خواهد که از او بترسید، در مسیر او گام بردارید، به او عشق بورزید و پروردگار خویش را با تمام وجود عبادت کنید».^۳ و «پروردگار تو را برای انسان‌هایی مبعوث کرد که در نزدش مقدس هستند به شرط آن که همان‌گونه که به تو سوگند یاد کرد، فرمان‌های او را اجرا کنند و در مسیر او گام بردارند».^۴ و «در پی خداوند خدای خود بروید».^۵ در این آیات و نمونه‌هایی از این دست، دو دستور روشن وجود دارد: تقدس (به دلیل آن که خدا مقدس است) و تقلید از خدا.

مراد از تقلید از خدا در تورات رسیدن به خداگونگی در این جهان است؛ یعنی این که انسان شیوه‌های خدایی را دنبال کند و رفتار خداگونه را تا جایی که برای بشر ممکن

1. imitation dei

۲. لاویان، ۲: ۱۹.

۳. تثنیه، باب ۱۲.

۴. تثنیه، ۹: ۲۹.

۵. تثنیه، ۴: ۲۴.

است انجام دهد و در نهایت شبیه خدا شود؛ یعنی این که انسان از صفات او پیروی کند و به مقام پاک شدن، عادل شدن و خردمند گشتن در همین زمین نائل شود.^۱

در پی این اصل اخلاقی است که بنی اسرائیل مکلف می‌شوند که برهنگان را بیوشانند؛^۲ همان‌گونه که خدا برهنگان را جامه پوشانید؛^۳ به عزاداران تسلیت دهد آن‌گونه که خدا به عزاداران تسلیت داد؛^۴ مردگان بی‌کس را به خاک بسپارند، آن‌سان که خدا چنین کرد؛^۵ و سرانجام اینکه لازم است انسان شفیق، دیرخشم و کثیرالاحسان باشد همان‌سان که خدا این‌گونه است.^۶

البته از آنجا که کتاب مقدس و حتی کل سنت یهودی بیشتر بر عمل و کردار بنی اسرائیل تأکید دارد تا مباحث عقلی و نظری، جای شگفتی نیست که بدانیم در این کتاب بیش از آن که مفهوم تقلید از خدا توضیح داده شود و یا مؤلفه‌های نظری آن برای بنی اسرائیل بیان گردد، چگونگی تقلید از خدا در کانون توجه است. بر این اساس است که از بنی اسرائیل خواسته شده است که با انجام اعمالی مشخص و رفتاری خاص به تکامل اخلاقی یا همان تقدس برسند. «تا تمامی اوامر او را به یاد آورده، به جای آورید و به جهت خدای خود مقدس باشید».^۷ سفر لاویان باب ۱۹ فهرست بلندی از این رفتار ارایه کرده است. این فرمان‌ها موضوعات مختلفی را به یهودیان می‌آموزد: احترام به والدین، کمک به فقرا، رعایت عدل و صداقت، و لطف و عطوفت به محرومان، آداب روز شنبه، قربانی، یکتاپرستی و ...

تأکید کتاب مقدس بر قداست به اندازه‌ای است که می‌توان آن را در کنار تقوا غایت اخلاق یهود دانست. در این خصوص عباراتی مثل «شما باید مقدس باشید» تأکیدی است بر مجموعه قوانین اخلاقی که در باب ۱۹ سفر لاویان آمده است. توصیه به حیات

1. Ann, A., *ibid.*

۲. پیدایش، ۱۸ : ۱.

۳. پیدایش، ۳ : ۲۱.

۴. پیدایش، ۲۵ : ۱۱.

۵. تثنیه، ۳۴ : ۶.

۶. خروج، ۳۴ : ۶.

۷. اعداد، ۱۵ : ۴۰.

قداست‌آمیز ریشه در تقدس خداوند دارد: «مقدس باشید زیرا که من یهوه خدای شما قدوس هستم.»^۱ و از همین سبب است که تقدس الهی به عنوان الگوی ایده‌آل برای انسان در جهت تشبه جستن به ذات مقدس الهی بیان شده است.

حیات قدسی انسان همانند خداوند بر دو وجه سلبی و ایجابی دارد. وجه سلبی آن تقوا و دوری جستن از مخالفت با اراده خدا و به دنبال آن دوری کردن از تمامی رفتارهای فاسد و پستی‌های اخلاقی است و وجه ایجابی آن عبادت کردن خداوند و به دنبال آن مرتبط ساختن همه جزئیات حیات فردی و اجتماعی به منشأ حیات است.^۲

همان‌گونه که پیش‌تر نیز اشاره شد، مبنای نظری تقلید از خدا در کتاب مقدس همان آفرینش انسان بر صورت خدا و نیز دمیده شدن روح خدا در کالبد اوست: «و خدا گفت: آدم را به صورت ما و موافق و شبیه ما بسازیم.»^۳ و «و خداوند خدا، آدم را از خاک زمین بسرشت و در بینی او روح حیات دمید، و آدم نفس زنده شد.»^۴

مضمون اخلاقی این اصل مهم برای بنی‌اسرائیل دو دست آورد مهم در پی دارد: نخست این که به بنی‌اسرائیل می‌آموزد که «هم‌نوعت را مانند خود دوست بدار.»^۵ زیرا که دیگران هم به مانند خود انسان در صورت خدا آفریده شده و شایسته تکریم و احترام‌اند؛ و دیگر این که به بنی‌اسرائیل می‌آموزد که می‌توانند به مقام چون خدایی برسند زیرا که از آغاز در این مقام آفریده شده‌اند.

کتبیم: شیوه‌های گوناگون اخلاقی

دستورهای اخلاقی کتاب مقدس منحصر به اسفار خمسه نیست و در سایر کتب هرچند به شیوه‌های گوناگون، پراکنده شده است. در این جا به برخی از این شیوه‌ها براساس کتاب‌های عهد عتیق اشاره می‌کنیم. یکی از شیوه‌های رایج تبیین آموزه‌های اخلاقی در عهد عتیق در

۱. لاویان، ۱۹: ۲.

2. Ann, A., ibid.

۳. خروج، ۱: ۲۶.

۴. خروج، ۲: ۷.

۵. لاویان، ۱۸: ۱۹.

کتاب‌های انبیا، روش تهدید و توبیخ است. پیامبران بنی اسرائیل با لحنی تهدیدآمیز این قوم را به زندگی اخلاقی دعوت می‌کنند. از آن نمونه است:

«وای بر امت خطاکار و قومی که زیر بار گناه می‌باشند و بر ذریت شیریان و پسران مفسد خداوند را ترک کردند و قدوس اسرائیل را اهانت نمودند.»^۱ و نیز «یهوه خدای غیور و انتقام‌گیرنده و صاحب غضب است ... و گناه را هرگز بی‌سزا نمی‌گذارد.»^۲ و نیز «وای بر سامره! وای بر این شهری که با دره‌های حاصل‌خیز احاطه شده و مایه افتخار می‌گساران اسرائیل است! شراب، رهبران اسرائیل را از پای در آورده است...»^۳

البته این توبیخ‌ها درس اخلاق نیستند و به بنی اسرائیل نمی‌آموزند که در شرایط خاص باید چه عملکردی اخلاقی داشته باشند؛ ولی به هرروی آنان را به راه زیست اخلاقی ترغیب می‌سازد.^۴

یکی دیگر از شیوه‌های بیانی آموزه‌های اخلاقی روش روایی و داستانی است. داستان‌ها اخلاقی کتاب مقدس در تلاش‌اند تا به صورت ملایم و غیرمستقیم بنی اسرائیل را به اعمال شرافتمندانه دعوت کنند. سنت رسمی در این داستان‌ها بیان عقوبت مشخص در برابر هر گناه است.^۵ برای مثال داود تاوان خطاکاری‌اش را با فریب خوردن از بتشیع پس می‌دهد.^۶ برخی از داستان‌های اخلاقی کتاب مقدس عبارتند از: داستان یوسف و پاکدامنی او،^۷ ترحم کردن داود بر شائول^۸ و داستان رصفه دختر ایه.^۹

نکته مهم در داستان‌های تاریخی کتاب مقدس این است که هیچ‌یک از قهرمانان این داستان‌ها به‌جز ابراهیم مدل کامل و بدون عیب و ایراد نیستند و ضعف‌ها و خطاهای آنان

۱. اشعیا، ۱: ۴.

۲. ناحوم نبی، ۱: ۳.

۳. اشعیا، ۲۸: ۱.

4. Brahmachari, R., "Jewish Ethics", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, New Delhi, Anmol Publications PVT. LTD., 2008, Vol.7, p.146.

5. Ann, A., p.935.

۶. سموئیل دوم باب ۱۱.

۷. پیدایش، ۳۹: ۷-۱۸.

۸. سموئیل اول، ۲۶: ۳.

۹. سموئیل دوم، ۲۱: ۱۰.

بدون هیچ پرده‌پوشی ذکر شده‌اند. بنابراین پیامبران عهد عتیق، انسان‌هایی عادی و زمینی هستند که دچار خطا و لغزشی نیز می‌شدند و به سبب نزدیک بودن آن‌ها با واقعیت زندگی دنیایی، الگوی اخلاقی مناسبی برای بنی‌اسرائیل به شمار می‌آیند. از جمله خطاهای انبیا که در کتاب مقدس ذکر شده می‌توان به حيله‌گری یعقوب، گناهان شائول و سموئیل و حتی اشتباهات موسی که در نهایت نصیحت‌های پدر زنش را به همراه دارد، اشاره کرد.^۱

در کتاب ایوب لزوم پرهیزکاری انسان و رعایت دستورات اخلاقی از دریچه و زاویه‌ای دیگر نگریسته شده است. هنگام نازل شدن انواع بلاها به ایوب او به سبب این که بدون ارتکاب گناه و معصیت دچار بلا و مصیبت شده ناراحت نمی‌شود؛ بلکه اعتراض او به این دلیل است که به‌رغم انجام دستورات اخلاقی همچون کمک به مستمندان و یاری رساندن به بیوه‌زنان و یتیمان به این مصائب دچار شده است.^۲ در باب ۲۹ کتاب ایوب آمده آمده است:

«زیرا من به داد فقرا می‌رسیدم و یتیمانی را که یار و یاور نداشتند کمک می‌کردم. کسانی را که دم مرگ بودند یاری می‌دادم و ایشان برایم دعای خیر می‌کردند و کاری می‌کردم که بیوه‌زنان شاد شوند. هرکاری را که انجام می‌دادم از روی عدل و انصاف بود برای کورها چشم و برای شلها پا بودم، برای فقرا پدر بودم و از حق غریبه‌ها دفاع می‌کردم» (۱۶-۱۲).

لحن دستورات اخلاقی عهد عتیق در کتاب امثال متفاوت می‌شود. اگر تا این‌جا تعالیم اخلاقی بر فرامین و دستورات خداوند استوار بود، در کتاب امثال به یک‌باره پند و اندرزهای اخلاقی به هدف حکیمانه و خردمندانه بودن این اعمال توصیه می‌شوند و نه برای جلب رضایت خداوند و یا فرمان‌برداری از او.^۳ به همین جهت است که در این کتاب کتاب گفته نمی‌شود روابط نامشروع با زنان حرام و ممنوع است؛ بلکه بر ضررهای اجتماعی آن و خطرناک بودن این عمل برای انسان تأکید می‌شود:

«دل‌باخته زیبایی این‌گونه زنان نشو. نگذار عشوه‌گری‌های آن‌ها تو را وسوسه نماید. زیرا زن فاحشه تو را محتاج نان می‌کند و زن بدکاره زندگی تو را تباه می‌سازد».^۴ «هرگز از کسی

1. Ann, A., *ibid.*

2. Kellner, M, p.261.

3. *Ibid*, p.260.

نزد کارفرمایش بدگویی مکن؛ مبادا به نفرین او گرفتار شوی.»^۱ «اگر دشمن تو گرسنه است به او غذا بده و اگر تشنه است او را آب بنوشان. این عمل تو او را شرمنده می‌سازد.»^۲

در این آیات و آیات مشابه، اگرچه هنوز صحبت از خدا و فرامین اوست، ولی رویکرد اصلی توجه به انسان و ضررهایی است که در صورت داشتن رفتارهای غیر اخلاقی متوجه او می‌شود. این رویکرد خاص کتاب امثال سودگرایانه است و از رویکرد کلی کتاب مقدس متفاوت است. در واقع کتاب امثال کتاب آموزه‌ها و اندرزهای خردمندانه انسانی است که نمونه این سبک را می‌توان در ادبیات باستانی منطقه خاور نزدیک و مصر مشاهده کرد؛ با این تفاوت که اندرزهای حکیمانه در کتاب امثال از نوع تعالیم اخلاقی است، ولی ادبیات حکیمانه مصر باستان صرفاً بیان حکمت و خرد است و ارتباطی با اخلاق ندارد.

کتاب امثال بر مفهوم ترس از خدا تأکید بسیاری دارد. در سرتاسر این کتاب هفده بار از ترس از خدا سخن به میان آمده است و این به آن معنا است که در این کتاب ترس از خدا عمده‌ترین انگیزه برای اهداف تربیتی در نظر است. بر این اساس است که بیشتر مثل‌ها در این کتاب برآنند که به انسان ثابت کنند پیروی از خواست خدا از تبعیت عقل دنیایی بهتر است. در این کتاب گرچه به خدا اشاره شده است ولی انسان محور آموزه‌های اخلاقی است. این شیوه سودگرایانه تر و عقلانی تر از شیوه کلی کتاب مقدس است.

تفاوت رویکرد اخلاقی کتاب امثال سلیمان با سایر نوشته‌های کتاب مقدس می‌تواند دلایل متعددی داشته باشد؛ ولی بی‌شک مهم‌ترین دلیل آن هم‌زمانی تدوین آن با فراگیر شدن سنت ادبی و فرهنگ هلنی است. در روزگاری که فلسطین در تصرف یونانیان بود و فرهنگ و زبان یونانی بر فرهنگ و ادب بومی عبرانی سایه انداخته بود، بسیاری از نوشته‌ها متأثر از این فرهنگ، رویکردی عقلانی و انسانی به خود گرفتند.^۳

همین شیوه تا حدودی در کتاب جامعه نیز رعایت شده است؛ هر چند که در مواردی از ادبیات حکیمانه دوره باستان فاصله گرفته است و نسبت به سود و فایده حکمت ابراز شک و تردید شده است.

۱. امثال، ۳۰: ۱۰.

۲. امثال، ۲۵: ۲۱.

«پس به خود گفتم من نیز به عاقبت احمقان دچار خواهم شد، پس حکمت من چه سودی برای من خواهد داشت؟ هیچ این بیهودگی است؛ زیرا حکیم و احمق هر دو می‌میرند و به فراموشی سپرده می‌شوند.»^۱

نتیجه

عهد عتیق به عنوان کتاب مقدس یهودیان و مسیحیان از منابع بسیار مهم در استخراج نظام اخلاقی دینی نزد این دو سنت مهم، به‌ویژه یهودیان، است. با نگاهی گذرا به تعالیم اخلاقی این کتاب این نتایج به دست آمد:

۱. مهم‌ترین اصول اخلاقی عهد عتیق که در اسفار خمسه منعکس شده‌اند عبارت است از: جهان‌شمول بودن اخلاق و ارزش‌های انسانی که در سفر پیدایش مطرح شده است، بحث‌رهایی بنی‌اسرائیل از اسارت و عهد یهوه با آنان و مکلف‌کردنشان به رعایت قوانین و مقررات شریعت و دستورات اخلاقی که در سفر خروج به آن‌ها اشاره گردیده است، آفرینش انسان بر صورت خداوند و لزوم مقدس شدن او و تقلید از خداوند به عنوان اصل اساسی اخلاق یهود که در سفر پیدایش و لاویان مطرح گردیده و سرانجام فهرستی از فرامین اخلاقی که به‌ویژه در سفر خروج و تثئیه در قالب ده فرمان و دیگر فرمان‌ها ذکر شده‌اند.

۲. در کتب انبیا، هرچند که ردپایی از تعالیم اخلاقی مشابه اسفار خمسه وجود دارد، ولی رویکرد کلی این کتب در کتاب‌های ایوب، امثال، جامعه و اشعیا با تفاوت‌هایی همراه است که مهم‌ترین آن رویکرد سودگرایانه و نگاه حکیمانه به تعالیم اخلاقی است.

۳. از مهم‌ترین چالش‌های نظام اخلاقی عهد عتیق، بی‌نظمی و چندلایه‌ای بودن آموزه‌های اخلاقی آن، تفکیک نبودن فرامین شرعی از تعالیم اخلاقی، امروزی نبودن بسیاری از این تعالیم و تضادهای درونی آن را می‌توان نام برد، هرچند که سادگی این قوانین و دوری از مباحث پیچیده فلسفی، خدامحوری، عدالت‌محوری و مخالفت با عزلت و گوشه‌گیری از نکات قوت اخلاق توراتی است.

منابع

- کتاب مقدس، ترجمه تفسیری، انجمن چاپ کتاب مقدس، بی تا.

- Ann., A., "Ethics", *Encyclopedia Judaica*, 1971.
- Barton, J., *Understanding Old Testament Ethics*, Louisville, Kentucky, Westminster John Knox Press, 2003.
- Brahmachari, R., "Jewish Ethics", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, New Delhi, Anmol Publications PVT. LTD., 2008.
- Green, R. M., "Foundations of Jewish Ethics", *The Blackwell Companion to Religious Ethics*, 2005.
- Janzen, W., *Old Testament Ethics: A Paradigmatic Approach*, Louisville, Kentucky, Westminster John Knox Press, 1994.
- Kaiser, W. C., *Toward Old Testament Ethics*, Michigan, Zondervan Publishing House, 1983.
- Kellner, M., "Ethics of Judaism", *The Encyclopedia of Judaism*, 2000.
- Magid, S., "Ethics Differentiated from the Law", *The Blackwell Companion to Religious Ethics*, 2005.
- Mittleman, A. L., *A Short History of Jewish Ethics*, Oxford, Blackwell, 2012.
- Rathreif, G. M., *Ethics and the Jewish Bible*, New York, T&T Clark International, 2007.
- Rogerson, J., *The Bible in Ethics*, Sheffield, Sheffield Academic Press Ltd, 1995.
- Rogerson, J., *Theory and Practice in Old Testament Ethics*, London, T&T Clark International, 2004.